

.....
більшовицькій інтерпретації, історія радянської символіки, постаті революціонерів-інтернаціоналістів та борців за більшовицьку владу.

Проте, поряд із цим політично кон'юнктурним струменем досліджень та пропаганди радянської історії краю, В.Г. Фоменко був одним із плеяди тих, хто засвічував зірку українського національно-патріотичного відродження. Він намагався на належному науковому рівні дослідити й зберегти для нащадків відомості про найдавнішу історію Русі, пов'язану із Запорізьким краєм: з перебуванням княжих дружин на о. Хортиця, переправою через р. Дніпро в районі Протовчого броду, з походами русичів шляхом «із варяг у греки». Не менш активно В.Г. Фоменко вивчав і популяризував яскраві сторінки історії запорозького козацтва: його звитягу і будні, військово мистецтво, народні традиції, діяльність легендарних ватажків. До менш політизованих наукових сфер належало й захоплення В.Г. Фоменка історичною географією. Найбільшу славу йому принесла книга «Звідки ця назва?». Вона надовго увійшла в переліки літератури, що користується неабияким попитом і донині. Відомості про неї знаходимо навіть у мережі Інтернету з позначкою «читабельність». Окрім цього, користувачам цієї мережі доступна електронна версія цієї книги. Нагадаємо, що єдиний тираж книги вийшов майже 40 років тому! Багатоліття та попит на книгу є показником якості наукового доробку В.Г. Фоменка.

Отже, вважаємо, що постать В.Г. Фоменка, як одного з представників національної інтелігенції 60-х рр. ХХ ст. гідна шанобливої пам'яті потомків. На його творчості, безумовно, позначилась суперечливість епохи політичної лібералізації, неготовність частини місцевої інтелектуальної та культурної еліти вийти за рамки ідеологічних стереотипів, відповідний рівень національної свідомості радянського суспільства (в рамках якого існувало українське суспільство). Тож українська інтелігенція доби 60-х ще не була настільки сконсолідованою, щоб спільними зусиллями сформувані ідеал некомуністичної української ідеї.

Такі представники інтелігенції у Запорізькому краї, як В.Г. Фоменко, стали провісниками національного відродження. Генеруючи вікові ідеї національної спадщини, популяризуючи історію рідного краю, вони не дозволяли перерватися історичній традиції і надавали їй нового резонансу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 112 с.; 2. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Вид. друге, доповнене і перероблене. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 132 с.; 3. Кириченко С. З любов'ю до краю Запорізького. Нариси, рецензії, роздуми. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2002. – 132 с.; 4. Клименко Н.В. Запорож'є. Путеводитель-справочник. – Днепропетровск: Промінь, 1976. – 128 с.; 5. Ігнатуша О.М. Матеріали архівного фонду М.П. Киценка як джерело вивчення діяльності визначного краєзнавця // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий ун-т, 2004. – Вип. 1. – С. 142-148; 6. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 1–102; 7. Индустриальное Запорожье. – 1976. – 10 октября; 8. Симонов Я. Возьми в наследство // Индустриальное Запорожье. – 1975. – 27 июля; 9. Фоменко В.Г. К двухсотлетию начала строительства Новой Днепровской линии крепостей. – Запорожье, 1968. Машинопись; 10. Молдавський Р.Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.) // Запорізька спадщина. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – Вип. 16. – 86 с.

Н.М. Салтан

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГАЛУЗІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В 1919 – 1921 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У ХХ ст. в зв'язку з вдосконаленням виробництва та завдяки технічному прогресу змінюється роль людини як виробника продукції. Нові технології потребували більш освічених робітників та менеджерів. Через складну політичну ситуацію подолання кадрової кризи для маргінальної більшовицької держави, стало життєвою необхідністю. Це завдання було покладено на систему професійно-технічної освіти.

Джерелами при написанні статті слугували фонди виконкомів різних рівнів, профспілок, суб'єктів господарської діяльності та урядові постанови. Лише незначну групу становлять опубліковані архівні матеріали [20, 4]. Документи, які відображають питання створення та діяльності професійних навчальних закладів, особливо регіональні, введені до наукового обігу недостатньо. Урядові документи опубліковані здебільшого в тогочасних урядових вісниках [2, 22, 23] та хрестоматіях, присвячених історії культурного будівництва в Україні [10, 14]. Темі розвитку професійної освіти в Україні, за підрахунками автора статті, присвячено декілька сотень робіт радянських авторів. Безперечними авторитетами тут виступають В.С. Лобурець [17] Д.І. Павлов,

Г.П. Захаревич [18], М.Ф. Пузанов [19]. Загальними недоліками є однобічність оцінювання української системи професійно-технічної освіти як недостатньо ефективної у порівнянні з альтернативною російською та намагання перебільшити роль комуністичної партії у процесі розбудови освітньої системи. Сучасні українські дослідники В. В. Липинський [15], С.А. Куглер [12] та інші переконливо доводять хибність цих висновків. Недостатньою є кількість досліджень присвячених місцевим професійно-технічним освітнім установам різного рівня акредитації. Серед них слід виділити таких авторів як М. С. Лисенко [16], В. П. Головінов [3], О.С. Кудлай [13].

Метою даної статті є висвітлення процесу становлення системи професійної освіти на Харківщині в радянський період з 1919 р. до 1922 р.

Протягом грудня 1919 р. територію Харківщини було звільнено від добровольчої армії генерала Денікіна. Тут утвердилась влада більшовицького Всеукраїнського революційного комітету. Почалось створення численної, політично свідомої та добре вивченої армії праці, яка складалась з дисциплінованих робітників-виконавців та червоних командирів праці [11, с. 3]. В період відновлення народного господарства промисловість переживала значні труднощі. Вироблялось лише 20% видів продукції мирного часу. Переважали підприємства ремісничого типу, які користувались ручною працею. Найбільш чисельною була група підприємств, які займались виробництвом та переробкою продуктів харчування. За переписом кінця 1920 р. таких налічувалося 6970 з 9464. Одним з факторів занепаду стало скорочення продуктивності праці до 45% [11, с. 5]. До цього призвели зменшення кількості працюючих через військові дії, порушення трудової дисципліни, часті хвороби, недоїдання (споживання знизилось до 50% від необхідного збалансованого харчування). В економічній сфері «військовий комунізм» реалізовувався як модель державного регулювання економіки. Тому з 1 по 15 лютого 1920 р. уряд РСФСР виділив Харкову для відновлення промисловості 3035 млн. крб. [9, с. 37]. В період НЕПу з літа 1921 р., дрібні та середні підприємства розвивались також і за рахунок приватної ініціативи.

Система професійної освіти створювалась не на порожньому місці. У XIX ст. в Харківській губернії спостерігалось інтенсивне заснування державних та недержавних закладів професійної освіти. Вони готували спеціалістів різного рівня кваліфікації. Так, у 1914 р. на Харківщині було 6 вищих навчальних закладів (6725 студентів) та 15 технікумів (2881 студент). Національні українські уряди впродовж 1917 – 1918 років виробили концепцію будівництва системи професійної освіти. Зміст її полягав у відновленні роботи старих закладів та створенні нових, з урахуванням регіональної специфіки, найновітніших потреб промисловості, з обов'язковим навчанням українською мовою [25, арк. 14, 35-36]. Вони намагались створити мережу різних курсів, училищ та технікумів, виділивши на їх потреби декілька млн. крб. Велику увагу професійній освіті приділяли і більшовики. Вже 21 січня 1918 року в Харкові було відкрито робітничий технікум – вищий навчальний заклад для робітників [14, с. 54]. До квітня 1919 р. на заводах було організовано більше 10 шкіл різного типу, де навчалось 350 робітників, впродовж квітня губернський відділ народної освіти планував довести кількість цих установ до 20 [20, с. 23].

Система спеціальної освіти з 1919 р. знаходилась у віданні Наркомпросу, де в шкільному відділі був підвідділ професійної освіти, а з серпня 1920 р. – Головпрофосу України. Вона включала в себе школи фабрично-заводського учнівства, професійні школи, кустарно-промислові школи, навчально-ремонтні майстерні, технікуми та курсову підготовку. Однією з найбільших була тут індустріально-технічна вертикаль. На Харківщині, наприклад, налічувалося 16 профшкіл будівельного, механічного та хімічного профілю [9, арк. 45].

Період до 1922 року – це час, коли було закладено нормативну базу для функціонування системи підготовки професійних кадрів, масово відкривалися спеціалізовані навчальні заклади, визначалися головні засади їхньої діяльності. В цей час відбувалося хаотичне зростання кількості закладів у мережі, наприклад по Україні кількість технікумів в період з 1921 по 1922 рр. зростає вдвічі, профшкіл – в 1,5 рази, курсів – в 1,3 рази. У самому ж Харкові за два роки з січня 1920 до січня 1922 було відкрито біля 30 навчальних закладів лише індустріально-технічної направленості [7, арк. 1-4]. Пояснити тенденцію можна таким чином. Місцеві установи були мало зв'язані загальнодержавним бюджетом і проводили самостійну політику, а Головпрофос не мав повних відомостей з периферії і не міг регулювати мережі шкіл. Налагодження зв'язку з місцями, централізація бюджетної справи і планове вивчення в центрі сітки професійних установ у світлі грошових можливостей та вимог народного господарства дозволили Народному комісаріату освіти взяти в 1922-1923 рр. це питання до своїх рук і знищити диспропорцію, що існувала. [5, с. 39].

Освітня концепція будувалась на ідеях пріоритетності соціального виховання та широкої професіоналізації освіти. Розроблена та втілена у життя українськими націонал-комуністами (Г.Ф. Гринько), вона викликала гострі суперечки та критику з боку російської влади, адже Ленін, Крупська та Луначарський активно відстоювали позиції політехнічної трудової школи. Наявність альтернативної системи освіти стала можливою за умови існування договірної федерації. З часом право нації на самовизначення було замінене на жорстоку централізацію. Політичний волюнтаризм Сталіна охопив всі сфери життя радянського суспільства.

Реформа освіти почалась у 1920 р. Вже 25 березня Наркомпрос УССР подав на розгляд Всеукраїнської наради завідуючих губернськими відділами народної освіти нову схему, яка передбачала професійну наступність навчання у різних типах навчальних закладів: 1) професійна школа для підготовки кваліфікованих робітників; 2) технікум для підготовки інструкторів; 3) інститут для підготовки висококваліфікованих спеціалістів; 4) академія для підготовки вчених кадрів. За декретом РНК «Про учбово-технічну повинність» від 30.11.1920 р. всі робітники підприємств віком від 17 до 40 років (якщо на підприємстві не було ФЗУ, з 14 р.) були зобов'язані шляхом курсової підготовки отримати технічну освіту [21, с. 788].

III Всеукраїнська нарада з питань профосвіти (1921 р.) визначила завдання, структуру, методи роботи та основні напрямки реформування системи. Всі колишні технічні заклади виробничого характеру за державним планом були реформовані в залежності від власних ресурсів: курси, ремісничі майстерні – у профшколи, профшколи, курси вищої кваліфікації – у технікуми, потужні технікуми – в інститути. Своєрідним містком для кваліфікованого робітника до оволодіння вищою освітою ставали робітничі факультети (робітфаки), які організовувались при вищих навчальних закладах. [3, с. 8].

Можна виділити декілька тенденцій в організації навчального процесу: 1) пріоритет знанням необхідним лише для вузької спеціалізації, 2) більше часу відводилось не на теорію, а на практичні роботи, 3) велика увага політичному вихованню та агітаційній роботі, 4) пріоритетність української мови (з 1919 р. постановою Наркомпросу вводилось обов'язкове вивчення української мови). До новачків викликаних часом слід також віднести послаблені вимоги до студентів: підсумкові оцінки скасовувались, замість них робили позначку «зараховано»; атестати були замінені на свідоцтва про прослуховування курсів; при вступі до ВНЗ не треба було подавати атестат про закінчення школи, перевірявся лише рівень знань абітурієнта [25, с. 237].

У зв'язку із загальною мілітаризацією країни викладацький склад вважався мобілізованим Наркомпросом. Ніхто з викладачів не мав права відмовитись від роботи, ніяке відомство, окрім військового, не мало права забрати робітника. Всім військовозобов'язаним студентам було надано відстрочку від призову до армії.

З осені 1919 р. широко практикувалась система навчання за відрядженням. Такий абітурієнт обов'язково мав заручитися підтримкою місцевої комсомольської чи партійної організації, яка надавала характеристику з місця роботи: «... проявив себе як честний товарищ, що стоїть на сторожі радянської влади та завоювань Жовтневої революції. В роботі проявив максимум енергії та старанності» [8, арк. 3]. Поряд з пільгами в соціальному забезпеченні, поза конкурсним зарахуванням, агітаційно-пояснювальною діяльністю це був ще один прояв класового підходу, який отримав назву пролетаризації. Починалось зрощування партійної та виробничої структур.

Однією з найгостріших була кадрова проблема. Не існувало системи підготовки педагогів зі спеціальних дисциплін, а тому формування викладацького складу відбувалось значною мірою за рахунок старих педагогічних кадрів. Типовою була біографія інспектора Наркомпросу УРСР Павлюка Антіна Марковича. В 1915 р. здобув вищу освіту, закінчивши Харківський технологічний інститут. Викладав математику, фізику та спеціальні дисципліни у ремісничій школі, а потім на курсах металістів Харківщини. Працював у педагогічній школі ім. Г.С. Сковороди та трудовій школі ім. Б. Грінченка. [29, арк. 1-19]. Отже проблема у забезпеченні навчальних закладів кадрами була пов'язана з кардинальними змінами в житті суспільства і була подолана майже через десять років.

Матеріально-технічний стан закладів на початку 20-х рр. навряд чи можна вважати задовільним. Особливо це стосувалось форм курсової підготовки робітників, тому їхня кількість постійно скорочувалась. Школи ФЗУ змогли дещо поліпшити свій матеріальний стан після постанови «Про збереження робітничої молоді на виробництві та про її кваліфікацію», де передбачалось включення витрат на отримання шкіл ФЗУ у виробничу програму промислових підприємств. Концепція соціального забезпечення стала однією зі складових нової системи професійної освіти. Вона ґрунтувалась на принципі державної підтримки колективів навчальних

закладів. У 1919 р. постановою Наркомпросу було відмінено плату за навчання у вищих навчальних закладах з 1 березня, у всіх інших освітніх установах з 1 вересня. [26, с. 305]. Студенти забезпечувались житлом, отримували стипендію, щоправда лише обдаровані чи вихідці з пролетарського середовища [14, с. 202]. Грошова винагорода викладачів дорівнювала зарплатні промислового робітника і постійно підвищувалась, але враховуючи інфляційні процеси (в 1921-1923 рр. вартість грошей знизилась у шість разів) цього було замало [12, с. 40]. Викладачі та студенти постійно скаржилися на свій поганий матеріальний стан.

Таким чином можна зробити висновок, що в період з кінця 1919 до 1922 років відбувався процес становлення радянської системи спеціальної освіти. Були закладені нормативно-організаційні підвалини для функціонування системи спеціальної освіти, відкривались нові навчальні заклади різного рівня акредитації. Перспективою подальшого дослідження теми є питання формування ринку праці на підприємствах Харківщини,

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бейлин А. Е. Подготовка кадров в СССР за пятнадцать лет. - М.- Л.: Гос. Изд-во, 1932. - 390 с.; 2. Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. - 1921. - №2. - С. 5-9; 3. Головінов В. П. Професійно-технічна освіта Слобожанщини: Документальний нарис. - Х.: Прапор, 1998. - 128 с.; 4. Збірник справозадань Народніх комісаріятів і Центральних Установ УСРР та Уповноважених Народніх Комісаріятів РСФРР 5-му Всеукраїнському З'їздові Рад України. - Х.: ВДВ, 1921.; 5. Звігальський Я., Іванова М. Професійна освіта на Україні. - Х., 1927. - 410 с.; 6. Державний архів Харківської області (надалі ДАХО) Ф. Р - 820. - Оп. 1. - Спр. 261; 7. ДАХО Ф. Р - 820. - Оп. 1. - Спр. 293; 8. ДАХО Ф. Р - 820. - Оп. 1 - Спр. 320; 9. Історія міст і сіл Української РСР. - В 26-ти т. - Харківська область. - К.: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967. - 1002 с.; 10. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / За ред. Клапчука С. М., Остафійчика В. Ф. - К.: Вища школа, 2000. - 605 с.; 11. Калиненко К. Боротьба на господарчому фронті і організація професійно-технічної освіти на Україні і в Росії // Народне господарство і професійно-технічна освіта. Збірник губернського підвідділу професійної освіти. - 1921. - Січень. - С.3; 12. Куглер С. А. Политика формирования рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины (1917-1941 гг.). Системный анализ. - Донецк: Юго-Восток, 1997. - 240 с.; 13. Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості та сільського господарства. 1921-1925. - Х.: Кн. вид., 1961. - 208 с.; 14. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Волковинський В. М., Гончарук П. С., Гришин А. Д. - К.: Наукова думка, 1979. - 667 с.; 15. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти УСРР у двадцять роки. / Донец. Держ. техн. ун-т. - Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. - 248 с.; 16. Лисенко М. С. Підготовка фахівців середньої ланки в технікумах УСРР (1922-1930 рр.) // Збірник наукових праць Харків. держ. пед. ун-ту. - 2000. - Серія Історія та географія. - Вип. 4. - С. 192-198.; 17. Лобурець В. С. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.). - Х.: «Вища школа», Вид-во при Харк. ун-ті, 1974. - 158 с.; 18. Павлов Д. И., Захаревич Г. П. Среднее специальное образование в Украинской ССР. - К.: Вища школа, 1976. - 215 с.; 19. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. - К.: Вища школа, 1980. - 231 с.; 20. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917-июнь 1941. Сборник документов и материалов / Гос. арх. Харьк. обл.; Парт. арх. Харьк. обкома партии Украины. /Сост. Адаменко Л. А. и др. - Х.: Прапор, 1986. - Т. 1. - 224 с.; 21. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967. - К.: «Наукова думка», 1967. - Т. 1. - 459 с.; 22. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1919. - № 21 - С. 305; 23. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1920. - № 9 - С. 236-237; 24. Соціалістична Харківщина за 20 років радянської влади. - Х.: Вид-во газ. «Соціалістична Харківщина», 1937. - 52 с.; 25. Центральний державний архів вищих органів влади України (надалі ЦДАВО). - Ф. 2001. - Оп. 1. - Спр. 160.; 26. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 5692.

Л.В. Задорожна

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 20-Х РР. ХХ СТ.

Однією з найважливіших умов становлення молодого соціалістичної держави – СРСР – було вирішення проблем формування нової радянської інтелігенції. Реалізація цього завдання була покладена передусім на заклади вищої освіти. Вивчення та аналіз проблем, з якими зіткнулася вітчизняна вища педагогічна освіта в період її становлення в умовах глибоких політичних та соціально – економічних змін в Україні 20-х років ХХ ст., сьогодні набуває особливої актуальності саме тому, що питання підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів завжди було предметом турбування громади й держави, особливо в періоди суспільних трансформацій.